

ὅποιαν οὔτε αὐτὸς ὁ πρεσβεύων αὐτὴν διεσαφήνισεν ἀκόμη ἐν ἑαυτῷ.

Περὶ τῶν «γνωμῶν», τὰς ὁποίας ἔχει ἡ προλεταρική νεολαία περὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, παρέχει ἡ ὑπὸ τῶν Günther Dehn καὶ Ernst Lau κοινῶς ἀναληφθεῖσα ἔρευνα πολὺ καλὴν εἰκόνα, εἰ καὶ ἡ μέθοδος δὲν εἶναι ἀδιάβλητος. Τὸ ὕλικόν συνελέγη πάλιν ἐξ ἐκθέσεων μαθητῶν σχολείων μετεκπαιδευσεως, εἰς τοὺς ὁποίους ἐδόθησαν ὡς θέματα ἀνά τρεῖς ἀσύνδετοι, ἀλλ' εὐκόλως εἰς ἑνωϊαν συναρμολογούμεναι ἐρεθιστικαὶ λέξεις (λ.χ. Θεὸς — βοήθεια — θάνατος, Θεὸς — προσευχή — φύσις, Θεὸς — ἐλευθερία — πατρίς). Ἐκαστος διαγινώσκει εὐκόλως ὅτι διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀναγκάζεται ἡ συνείδησις νὰ λάβῃ ἐντελῶς ὀρισμένην κατεύθυνσιν, τὴν ὅποιαν οὐδόλως ἴσως ἔχει ἐκ φύσεως· κατ' ἀνάγκην ἐμφανίζονται ἐνταῦθα, ὡς ἄλλως τε ἐν πάσῃ μαθητικῇ ἐκθέσει, πολλὰ «κατὰ παραγγελίαν ἐμπορεύματα», πολλοὶ κατὰ συνήθειαν τρόποι τοῦ λέγειν, πολλὴ κενολογία. Οὐδεὶς ἀνθρώπος, οὐδ' αὐτὸς ὁ ἔφηβος, εἶναι εἰς θέσιν νὰ καταγράψῃ ἐπὶ παραγγελίᾳ τὴ θρησκείαν, τὴν ὅποιαν πραγματικῶς πρεσβεύει. Καὶ αὐτὸς ὁ Dehn κατανοεῖ ἀρκετὰ τὸ σφαλερὸν τῆς μεθόδου του. Παραλείπει πολλὰς μαρτυρίας, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι φέρουν πολὺ σαφῆ τὴν σφραγίδα τῆς κατὰ παράδοσιν σχολικῆς ἐργασίας, τοῦ φιλολογικοῦ κλισέ, ἢ τῆς φαντασιακῆς ἐπιτηδεύσεως (σ. 27, σ. 60). Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ 2400 ἐκθέσεις αὗται δὲν εἶναι ὅλως ἄχρηστοι.

Ἐν πρώτοις διδάσκουν τὸν βαθμὸν τῆς ἐξαρτήσεως τῆς νεολαίας ἐκ τῆς ἀύθεντίας τῶν γνωμῶν, τὰς ὁποίας ἀκούει καθ' ἑκάστην. Διότι δὲν σκέπτεται καθ' ἓν τρόπον σκέπτεται, ἀλλὰ καθ' ἓν τρόπον σκέπτεται «τις» ὡς προλετάριος. Ἐπομένως ἀπορρίπτεται καὶ ὁ χριστιανισμὸς καὶ πᾶσα ὑπερβατικὴ πίστις ὡς ἀστικά δημιουργήματα. Ἄλλ' ἡ εἰκὼν δὲν εἶναι τόσον πολὺ ἀρνητικὴ, ὡς περιγράφει αὐτὴν ὁ Dehn ἐν τῷ ἀνωτέρῳ παρατεθέντι χωρίῳ, τῆς «Grosstadtjugend» αὐτοῦ. Εἶναι μὲν εἰκὼν τῆς «διαλύσεως», τῆς «ἀποσυνθέσεως», ὡς λέγει, ἀλλ' ὅμως διεσώθησαν ἰσχυρὰ λείψανα τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου. Καὶ δὴ τὰ κατάλοιπα ταῦτα συνάπτονται κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον πρὸς παναρχαίας θρη-

σκευτικὰς τελετάς, αἱ ὁποῖαι συνοδεύουν τὰς σπουδαίας τροπὰς τοῦ βίου τοῦ καθ' ἑκάστον, τὸ βάπτισμα, τὴν εὐλογίαὶν ἢ τὸν καθαγιασμὸν τῶν ἐφήβων, τὸν γάμον, τὸν ἐνταφιασμὸν. Τὰς παραδόσεις ταύτας δὲν τηροῦν μόνον τὰ κοράσια. Τὸ γεγονός δτι ταῦτα τηροῦν αὐτὰς εἰς μέγαν βαθμὸν, δὲν πρέπει νὰ ἐξηγηθῆ, ὡς νομίζει ὁ Dehn, ἐκ τοῦ συντηρητικοῦ αὐτῶν φρονήματος καὶ ἐκ τῆς μικροτέρας αὐτοτελείας τοῦ πνεύματος αὐτῶν. Ἡ ἐξήγησις αὕτη εἶναι πολὺ κατὰ λόγον καὶ νοσιαρχική. Ἡ γυναικεῖα ψυχὴ εἶναι περισσότερο θρησκευτική, τὸ μὲν διότι εἶναι περισσότερο ἀδιάσπαστος καθ' ἑαυτήν, τὸ δὲ διότι δὲν παρέδωκε τόσον ἀπεριορίστως ἑαυτήν εἰς τὴν ὑπὸ τὸ σχῆμα τῆς «ἐπιστημονικότητος» δουλείαν, τὸ ὁποῖον καὶ διὰ τὸν λαὸν αὐτὸν εἶναι ἀπλῆ ἀθθεντία.

Ἔσα ἐκ τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας ἀπέμειναν εἰς τοὺς ἐφήβους τοῦ ἄρρενος φύλου, κατάγονται ἐν μέρει ἐκ τοῦ τύπου τῆς διαφωτίσεως τοῦ ἰδίου αἰῶνος· ταῦτα συνοψίζονται εἰς ἰδέας περὶ θεοῦ, περὶ κόσμου καὶ περὶ ἠθικῆς ἐν αὐτῷ τάξεως, ἀποτριβείσας διὰ τῆς δημῶδους φιλοσοφίας. Ἀφ' ἑτέρου ἐμφανίζεται ἡ νεωτεριστικωτέρα πῶς διαφώτισις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μετὰ τῆς σαφοῦς συνειδήσεως τοῦ ἐγκοσμίου τὴν ὁποίαν φέρει. Ὁ Darwin, ὁ Haeckel καὶ ἄλλοι θετικισταὶ ἰσχύουν ὡς προφῆται ἀδιασείστου ἀληθείας, πολλαχῶς δὲ ὡς πραγματικοὶ προφῆται. Αὕτη ἡ φύσις ἐγίνε θεός. Ἐν τούτῳ δὲν ὄφειλέ τις νὰ διαγνώσῃ ἀπλῶς «δύναμιν τῆς καταστροφῆς», ἀλλὰ νὰ προσέξῃ εἰς τὸ θρησκευτικὸν ἐλαττήριον, τὸ ὁποῖον διετηρήθη ἔτι καὶ εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ πενιχρὰ λείψανα· τὸν θαυμασμὸν ἐπὶ τῷ διηρθρωμένῳ ὄλῳ, ὅπερ καλοῦμεν κόσμον, καὶ διὰ τὸν μεγαλειώδη αὐτοῦ νόμον.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ἐτέρας «δυνάμεως τῆς καταστροφῆς». Ἡ παλαιὰ πίστις ἐναυάγησεν ἕνεκα τοῦ βιώματος τῆς ἀδικίας τοῦ κόσμου, τῆς ἀσπλαγχνίας τῶν φυσικῶν φαινομένων, τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου καὶ τοῦ ἀνωφελοῦς τῆς πρόσευχῆς. Εἰς ἐμὲ φαίνεται ὅτι ἐν τῇ πάλῃ ταύτῃ πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας ἐνυπάρχει εἰσέτι ἀξία προσοχῆς θρησκευτικῆς δυνάμεις. Ἡ δὲ εἶναι μήπως θρησκευτικὸν τὸ νὰ σκέπτεται τις ὑψηλότερον περὶ τοῦ θεοῦ ἢ ὅσον ἐπιτρέπει ἡ ὥμῃ, ἐξωθεν παρατηρουμένη

πορεία τοῦ κόσμου; Τὸ νὰ προτιμᾷ τις νὰ μὴ ἔχη θεὸν ἢ νὰ ἔχη θεὸν ἀδίκον; Μήπως τὸ πάθος ἀκριβῶς, μεθ' οὗ γίνεται ἡ ἀπόρριψις αὐτῆ, δὲν μαρτυρεῖ διαψευσθέντα θρησκευτικὸν πόθον;

Τὸ γεγονός ὅτι ἀδυνατεῖ τις νὰ προχωρήσῃ πέρα τῶν τοιούτων νεκρῶν σημείων, ὀφείλεται εἰς τὴν ἔνδειαν τοῦ θυμικοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀμηχανίαν τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία ἐγκατελείφθη μόνη ἐν τῷ ἀγῶνι αὐτῆς πρὸς ἀποτελέσειν κοσμοθεωρίας. Ἀπλοικὴ ψυχὴ, τῆς ὁποίας αἱ ἰσχυρόταται περὶ ζωῆς ἐντυπώσεις κατάγονται ἐκ τοῦ ὠχροῦ πνευματικοῦ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνος, δὲν φθάνει φυσικὰ διὰ τοῦ τρόπου τούτου εἰς ἀποτέλεσμα. Προσδοκᾷ μετὰ τοῦ θεοῦ ἄμεσον βοήθειαν ἐν τῇ ἀνάγκῃ, καὶ δὴ βοήθειαν ἐν ταύτῃ ἀκριβῶς τῇ μάλιστα αἰσθητῇ ἀνάγκῃ. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀθρησκον, ἀλλ' ἔχει ἐλατήρια ἀληθῶς θρησκευτικά. Εἶναι ὅμως πρωτόγονος θρησκεία, ἡ ὁποία ἐμμένει κατὰ γράμμα καὶ ἐξωτερικῶς εἰς τὸ ρητόν: «Κάλεσέ με ἐν τῇ ἀνάγκῃ σου καὶ θέλω σώσει σε». Ἄνθρωποι εἰς τοὺς ὁποίους ὡς μόνον μετριόφρων καὶ λιτὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς ἀπέμεινεν ἡ οἰκονομικὴ ἐξασφάλισις, τὰ ψυχία ὑλικῆς τινος ἀπολαύσεως τῆς ζωῆς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχουν θρησκείαν χωροῦσαν πέρα τοῦ σκοποῦ τούτου, ἐὰν δὲν κατεβλήθη φροντίς, ὅπως ἀναβλύσουν ἀφθόνως καὶ βαθύτεραι πηγαί. Ἐφηβὸς τις γράφει μετ' ἀληθοῦς εὐλικρινείας τὰ ἐξῆς: «Μερικοὶ ἄνθρωποι διατηροῦν κάποιαν θρησκείαν. Ὑπάρχουν ἐνήλικες, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐθισθῆ εἰς αὐτήν. Τοιαύτη εἶναι ἡ θεία μου, ἡ ὁποία πιστεύει ἐκ πεποιθήσεως. Ἄλλὰ καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι εὐτυχεστέρα ἡμῶν. Τί τὴν ὠφελεῖ ἡ θρησκεία της;» (σ. 47). Ἄλλος τις ἐκφράζει τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀμεσώτερον, ἀφίνων συγχρόνως νὰ φανῆ διὰ μέσου τῶν γραμμῶν ἡ θετικῶφρων κοσμοθεωρία του. Ἡ θρησκεία εἶναι νύξ, ἡ ἐπιστήμη εἶναι δύναμις... Ἡ περὶ θεοῦ διδασκαλία εἶναι ἀπομώρανσις μόνον τοῦ λαοῦ... Θεὸς κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν σημαίνει χρήματα». Τρίτος τις τέλος λέγει: «Θεὸς εἶναι αἱ δύο χεῖρες». Εἶναι φανερόν ὅτι νεαροὶ προλετάριοι σκανδαλίζονται βλέποντες ὅτι οἱ κληρικοὶ πληρώνονται διὰ τὴν τόσον ὑπερκόσμιον δῆθεν διδασκαλίαν των.

Ἰνῆσια ἐν ψυχολογικῇ ἐννοίᾳ εἶναι μόνον ἡ θρησκευτικότης, ἡ ὁποία ἐκφράζει πραγματικῶς τὴν ἐμπειρίαν, τὴν ὁποίαν ὁ ἄν-

θραυκος ἐν τῇ πρὸς τὸν κόσμον ἀναστραφῆ αὐτοῦ λαμβάνει ὅσον ἀφορᾷ τελευταίας, νόημα παρεχούσας ἀξίας τῆς ζωῆς, καὶ τὴν ζωὴν, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος δύναται νὰ ζῆσῃ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἰδίου αὐτοῦ τούτου περιεχομένου τῆς ψυχῆς. "Ὅστις δέχεται ἀπλῶς τὴν παράδοσιν πόρρω ἀπέχει ἀκόμη ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχῃ τὴν θρησκείαν ταύτην· πιστεύει μόνον ὅτι κέκτηται αὐτήν. Ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ συγχρόνου ἐργάτου, ἀκόμη καὶ τοῦ νεαροῦ προλεταρίου, ζῆ ἰσχυρὰ συνειδήσις τοῦ ἐγκοσμίου, ἀντὶ τοῦ ὁποίου δυνάμεθα καὶ νὰ εἴπωμεν: ὅτι ἡ πρὸς τὸν ἐκτὸς κόσμον ἐστραμμένη βούλησις αὐτοῦ πρὸς ζωὴν καὶ πάλιν δὲν ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ ἐμβαθύνῃ τόσον πολὺ εἰς ἑαυτὸν, ὥστε νὰ εὔρῃ ἐκεῖ πάσας τὰς μυστικὰς καὶ λεπτοτέρας μορφάς, μέσῳ τῶν ὁποίων δύναται νὰ ἴδῃ τις τὸν κόσμον, εἰὰν προσέρχεται εἰς αὐτὸν μετὰ πλουσίου ἐσωτερικοῦ βίου, μετὰ θυμικοῦ ὠριμάσαντος καὶ ἰσχυροποιηθέντος.

Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ζητῶμεν ποῦ κυρίως ἐδρεύει ἡ θρησκεία τῶν ἐν τῇ βιομηχανίᾳ ἐργαζομένων ἐργατῶν τῶν μεγαλοπόλεων ἡμῶν. Ἐδρεύει ἐκεῖ ὅπου εὔρεν ἤδη αὐτήν ὁ Comte (l'ordre comme base, l'amour comme principe, le progrès comme but), ὅπου εὔρον ἀκόμη αὐτήν ὁ Guyau, ὁ Fouillée καὶ πολλοὶ ἄλλοι θετικισταὶ παρὰ τὴν θετικοφροσύνην αὐτῶν — μόνον παρὰ τῷ ἐργάτῃ ἐμφανίζεται στοιχειωδέστερα καὶ περισσύτερον πρῶτόγονος.

Κατὰ πρῶτον λόγον συνεπῶς ἐν τῇ συνειδήσει τῶν τάξεων καὶ ἐν τῇ συνειδήσει τῆς πάλης τῶν τάξεων: Ἀποτελοῦμεν μεγάλην μᾶζαν, εἴμεθα τέκνα τῆς γῆς, συνδεδεμένοι διὰ τῶν κοινῶν δεσμῶν τῆς ἀνάγκης καὶ διὰ τῆς ἀμοιβαίας τύχης τοῦ περὶ τὴν πενιχροτάτην ὑπαρξίν τοῦ ἀγῶνος. Ἡ πεποίθησις ὅτι ἀξίζει νὰ ζῆ τις διὰ τοὺς σκοποὺς τούτους, ὅτι εἶναι μεγάλοι, ὅτι εἶναι ἀληθεῖς, εἶναι καὶ αὕτη εὐαγγέλιον. "Ὅσον παράδοξον καὶ ἂν φαίνεται καὶ παρ' ὅσα καὶ ἂν ἤθελεν ἀντεῖπει ὁ ἐπὶ τῆς βαθμίδος ἀφομοιωθείσης πνευματικότητος ἰστάμενος, ὁ μαρξισμὸς, σύνολον τὸ ἀγωνιστικὸν πρόγραμμα τῆς ἐργατικῆς τάξεως, εἶναι θρησκεία. Περικλείουν ἐν ἑαυτοῖς πίστιν εἰς τὴν ζωὴν, ἐλπίδα πρὸς ἀπελευθέρωσιν, ἀκόμη δὲ καὶ ὀλόκληρον ἐσχατολογίαν. Τοῦτο κατανοεῖ τις ὡσάκις ἀσχολεῖται περὶ ἐξαιρετικῶς ζωντανούς

καὶ εὐφυεῖς νεαροὺς προλεταρίους. Οὕτω ἡ Adelheid Popp, μίᾳ τῶν σπουδαιοτάτων ἡγετίδων τῆς ἐν Αὐστρίᾳ σοσιαλδημοκρατικῆς κινήσεως, γράφει τὰ ἐξῆς ἐν τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον «Jugendgeschichte einer Arbeiterin» (Μόναχον 1920) αὐτοβιογραφίᾳ αὐτῆς: «Ἐξ καὶ ὀλίγα ἐγράφησαν ἐν σοσιαλδημοκρατικῇ ἐφημερίδι περὶ θρησκείας, εἶχον ἀπαλλαγῇ ἀπὸ πάσης θρησκευτικῆς παραστάσεως (εἶχεν ἀνατραφῆ ὡς καθολικῇ). Τοῦτο δὲν συνετελέσθη διὰ μιᾶς, ἀλλὰ ἀπετελέσθη κατὰ μικρὸν. Δὲν πιστεύω πλέον εἰς θεὸν καὶ εἰς καλύτερον ἐπέκεινα· ἀλλὰ συχνὰ εἶχον ἐνδοιασμοὺς, μήπως ὑπάρχει ἴσως παρὰ ταῦτα κάτι». Τὸ «ἴσως» καὶ τὸ «παρὰ ταῦτα» τοῦτο καταδιώκει αὐτὴν ὡς ἀνησυχία τὰ μάλιστα χαρακτηριστικῆ ἀπὸ ψυχολογικῆς ἐπόψεως. Ἄλλ' ὑπὸ τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἀδικίας δὲν κατορθοῖ νὰ ἐξανθίση τὸ πρὸς ἐκκόλαψιν παλαιὸν «παρὰ ταῦτα ἴσως» τοῦτο. Οὕτω τὴν πίστιν αὐτῆς σχετίζει πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον παρέχει ἀκόμη ἐλπίδα καὶ δεικνύει ὁδὸν πρὸς τὰ ἄνω: «Τὴν ἐφημερίδα μου ἡγόραζον μόνη καθ' ἑβδομάδα. Ὅταν εἰσῆλθον διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸ μέρος, ὅπου ἐπωλεῖτο, ἐνόμισα ὅτι ἐπάτουν εἰς ἱερὸν χῶρον». — «Ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ἀνελάμβανον χάριν τῆς ἐφημερίδος μου, ἔφερε πάντοτε χαρακτῆρα ἐορτῆς δι' ἐμέ. Τὴν ἡμέραν αὐτὴν περιβαλλόμεν τὸ ὠραιότερον τῶν ἐνδυμάτων μου, ὡς ἄλλοτε ὅταν μετέβαινον εἰς τὴν ἐκκλησίαν» (σ. 54-55). «Ὅλα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμφανίζωνται ὡς ἐντελῶς ἐγκόσμια—ἀλλὰ εἶναι παρὰ ταῦτα πλήρη θρησκευτικῆς φλογός. Καὶ ἐνταῦθα ὑποφώσκει τι παραπλήσιον πρὸς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ, ἀλλ' οὐχὶ τὴν ἐν τέλει τῶν ἡμερῶν, τὴν φερομένην ἐπὶ τῶν νεφελῶν, ἀλλὰ τὴν μέχρι ψηλαφήσεως πλησίον εἰς τὸν πιστὸν καὶ τὸν δρῶντα! Dieu le veut! Ἡ μεγάλη αὕτη κραυγὴ δύναται νὰ ἐνυπάρχη ἐντὸς τῶν ἰδανικῶν τῶν ἐργατῶν, ἐὰν τὸ βλέμμα αὐτῶν ὑψωθῆ ὑπεράνω τοῦ ἀπλῶς ὠφελίμου καὶ τοῦ πρὸς θρέψιν χρησίμου. Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ὕλικωτάτῃ μορφῇ θὰ διεσφῆζετο ἀκόμη σπινθήρ τις θρησκευτικοῦ πόθου, ἢ πίστις εἰς καλυτέραν καὶ εἰς ἀνθρώπους μᾶλλον ἐμπρέπουσαν ζωὴν.

Εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους βεβαίως ἀντιπροσώπους τῆς ἐργατικῆς τάξεως ἦτο εὐκολωτέρα ἔτι ἡ πρόσοδος εἰς τὴν ἐσχηματισμένην

ἐξ ἀντικειμένου θρησκείαν, οἷαν παρεῖχον αὐτὴν ἢ παράδοσις. Ἡ ἐπ' αὐτοὺς ἐπίδρασις τῆς νεωτέρας γνώσεως, τῆς τε ἀληθοῦς καὶ τῆς ψευδωνύμου, ἦτο μικροτέρα. Ἀνεγίνωσκον ἀκόμη τὴν ἁγίαν Γραφήν ὡς τὸ κοινὸν βιβλίον τοῦ οἴκου καὶ ἤντλουν ἐξ αὐτοῦ παραμυθίαν, ὡς ἱστορεῖ ὁ Karl Fischer, ἡ λευκὴ αὐτὴ ψυχὴ, ἐν τοῖς «Denkwürdigkeiten eines Arbeiters» αὐτοῦ (1903-1904). Ἄλλ' ἡ ζήτησις καὶ προαίσθησις αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀναβιοῖ πάλιν σήμερον. Ὁλόκληρον τὸν κόσμον διαρρέει μέγα κύμα θρησκευτικοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ κομμουνισμοῦ. Σημαντικὸν καὶ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀντικρυς θρησκευτικὴ καὶ μυστικοπαθῆς ἐκδοχὴ τῶν δυνάμεων τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἐργασίας, ἡ ὅποια παρατηρεῖται σήμερον μεταξὺ τῆς σοσιαλιστικῆς νεολαίας. Γίνεται σχεδὸν ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ ὑλόφρων μαρξισμὸς τείνει πάλιν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγγέλου νὰ μεταβληθῇ εἰς νέαν ἐποψίν παντοκρατορίας τοῦ πνεύματος καὶ πανθειας. Τοιοῦτό τι ὑποφώσκει τοῦλάχιστον ἐν πολλοῖς κύκλοις τῆς προλεταρικῆς νεολαίας· μετ' αὐτοῦ συνδέονται παραδόξως φλογεραὶ εἰκόνες μακαρίας περιόδου, αἱ ὅποια οὐδ' ἐν τῇ προσδοκίᾳ τοῦ ἀρχαίου χριστιανικοῦ κόσμου ἦτο δυνατὸν νὰ ἦσαν περιπαθέστεραι. Ὁ ἀνθρωπογνώστης πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ διακρίνη ἐν ταῖς νέαις διατυπώσεσι πανάρχαια ἢ αἰώνια θέματα καὶ νὰ ἀνακαλύπτῃ αὐτὰ ὑπὸ τὸ πλῆθος τῶν συναισθημάτων τῆς μνησικακίας καὶ τῆς ἀντιστάσεως. Διότι τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μυχαίτατον παραμένει πάντοτε τὸ αὐτὸ—μόνον αἱ μορφαὶ τῆς ἐκφράσεως ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν συνθηκῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ βίου καὶ ἐκ τῆς εἰς τὰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους καὶ τὰ καθ' ἕκαστον ἄτομα ἰδιαζούσης καταστάσεως.

Ἄπο τῆς διαφωτίσεως αἰσθάνεται ἑαυτὸν ὁ νεώτερος ἀνθρώπος ἐγκόσμιον, τέκνον τῆς γῆς ταύτης, σχεδὸν ζωῶδη ἐνίοτε. Ἐνταῦθα ῥεεὶ ἡ πηγὴ τῶν θλίψεων καὶ τῆς χαρᾶς· ἐνταῦθα ἀναφλέγεται ὁ παλαιὸς πόθος «plus ultra»· ἐνταῦθα ἀγωνίζεται ὡσαύτως τὸν μεταξὺ φωτὸς καὶ σκότους ἀγῶνα, τοῦ ὁποίου τὰ σπέρματα εὕρισκει ἐν τῷ βάθει τῆς ἰδίας ψυχῆς. Ὁ ζητῶν ἀναποφέρει τὸν θεὸν αὐτοῦ εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον· ἀφίγει αὐτὸν νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ ἀποτελεσθῇ ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ψυχῇ, μέχρις ὅτου

ἐκλάμψη ἴσως ποτὲ ἐν ὄλῳ αὐτοῦ τῷ μελιχρῷ φωτὶ ὡς *Deus caritatis*. Ἐργάτης τις, ἡλικίας 18-20 ἐτῶν, παραλληλίζων ἑαυτὸν πρὸς τὴν διστακτικὴν, εἰς τὰ πάτρια προσδεδεμένην γυναῖκα, σιτουργεῖ τὰ ἐξῆς:

Κακοὶ τεχνίτες ἦσαν καὶ ἡ τέχνη τους κακὴ,
 Δὲν ἐπλάσαν αἰώνια τῇ γυναικεῖα μορφῇ.
 Μὰ ἐμένα ὁ θεὸς μου τρανός, καινούργιος εἶναι,
 Εἶναι ἀνοιξὶ ἀνθισμένη, κ' ἡλιολουσιμένος Μάης.
 Εἶναι καημὸς καὶ νίκη κ' αἱμάτινη μανία,
 Καὶ φλόγα θερισμένη κι' ἀκράτητ' εἶναι ὄρμη,
 Κ' εἶναι ἕνας ἄγριος πόθος καὶ πῖθ' ἄγρια ἀκόμα πάλη,
 Κ' εἶναι φρικτὸ στὴν ὄψι καὶ σιχαμένο κτῆνος,
 Ποῦ ὄλο μ' αὐτὸ παλαίβω στῆθος μὲ στῆθος τώρα,
 Κ' ἢ θεὸς νὰ τὸ ὑποτάξω, δεμένο νὰ τὸ φέρω,
 —ἢ πᾶς κ' ἐγὼ δὲν ξέρω—

Εὐρισκόμεθα ὄλως διόλου ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐμμόνου, τῆς ἐγκοσμίου θρησκευτικότητος. Οἱ σπινθῆρες καὶ αἱ ἀκτῖνες, τὰς ὁποίας ἐκπέμπει ἐξ αὐτοῦ εἰς τὰς ψυχάς, εἶναι ἀπειρώς ποικίλαι. Αὐτὸ τοῦτο δυνατὸν νὰ ἡρεμῇ ἐκεῖ ἐπάνω ἐν τῷ φωτὶ τῶν μακαρίων δαιμόνων—ἀλλ' οἱ πάσχοντες ἄνθρωποι ριπτάζονται ἀπὸ σκοπέλου εἰς σκόπελον—βυθίζονται ἐπὶ μακρὰ ἔτη εἰς τὴν ἀβεβαιότητα ἢ ἀνέρχονται μέχρι τῆς βεβαιότητος, ἀπὸ βαθμίδος εἰς βαθμίδα διὰ μέσου αἰώνων καθαρμοῦ, ὡς ὁ *Faust*.

Ἐφ' ὅσον τὴν θρησκείαν ἐξετάζομεν, ὡς ἀνάγκη νὰ πράττωμεν ἄτε ψυχολόγοι, ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τῆς ὑποκειμενικῆς αὐτῆς βιώσεως, δηλαδὴ ὡς θρησκευτικότητα, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ περιοριζώμεθα εἰς τοὺς μεγάλους τύπους τῶν θρησκειῶν, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ παγκόσμιος ἱστορία. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πᾶς ἀγὼν πρὸς εὕρεσιν καὶ κτῆσιν ὑστάτων ἀξιῶν εἶναι θρησκευτικός, κατ' ἀκολουθίαν δὲ σύμπασα ἡ πνευματικὴ γένεσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μορφοποίησις τῆς φύσεως αὐτοῦ, ὁ διακανονισμὸς τῆς σχέσεως αὐτοῦ πρὸς τὸ μυστήριον, τὸ ὁποῖον ἔχει τὴν δύναμιν νὰ παράσχη εἰς τὴν ζωὴν τὸ τελεσθδικὸν αὐτῆς νόημα, εἶναι κατ' οὐσίαν θρησκευτικὸν φαινόμενον, ἴσως μάλιστα ἐπενέργεια καὶ αὔξεις αὐτοῦ τοῦ θεοῦ ἐν τῇ ψυχῇ ἡμῶν. Οὕτω φθάνομεν εἰς τὸ τελευταῖον σημεῖον τῆς ἐξελικτικῆς ἡμῶν ψυχο-

λογίας: Ἐν ἀρχῇ διεγνώσαμεν ἐν τῇ φαντασίᾳ—τῇ ἐλαφρᾷ καὶ εὐκινήτῳ—τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ζητεῖ ψηλαφῶν δειλῶς περὶ τὸν κόσμον ὁ ἐφηβος καὶ γίνεται θαρροῦντως κύριος τῆς ζωῆς. Νῦν γνωρίζομεν ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι μόνον ἐγγρωμος ἀνταύγεια. Τὸ σπουδαιότατον ἐν δὲ τῇ ψυχικῇ καὶ πνευματικῇ ἐξέλιξι εἶναι ἢ ἐν τῷ προσωπικῷ βίῳ ἐκκόλαψις τῶν ὀλοκληρωτικῶν τούτων παροχῶν νοήματος καὶ συναισθήσεων τοῦ νοήματος. Ἐλάχιστοι καλοῦν μόνον τοῦτο θρησκείαν· καὶ μόνον ἐλάχιστοι αἰσθάνονται ὅτι τὰ πάντα ἐν τῇ ψυχῇ των στρέφονται περὶ τὸ ὕστατον τοῦτο κεντρικὸν σημεῖον. Ἀνθρωποποιήσις εἶναι ἀείποτε δυνατὴ μόνον διὰ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ἐπαφῆς. Εἴτε ἡ θρησκεία αὕτη συνοδεύει τὸν μὲν ὡς ἤρεμος μελωδία ἐν τῇ βαθμιαία αὐτοῦ ἀναπτύξει, εἴτε ὁδηγεῖ τὸν δὲ διὰ μέσου καταστροφῶν καὶ ἀποτόμων ἐκκολάψεων, ἀναγεννήσεων καὶ ἐκστάσεων, εἴτε εἰς τὸν τρίτον δὲν γίνεται συνειδητὸν τὸ βάθος αὐτῆς ἢ ἡ ἐπιπολαιότης—εἰς τὴν ἐστίαν ταύτην συμβάλλουν τὰ πάντα καὶ ἐξ αὐτῆς ἐκπηγάζουν.

Οὕτω ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐφήβων δὲν ἐμφανίζεται πλέον ἐν τέλει ὡς τι πολλαπλῶς μεμερισμένον καὶ διεσκαρμένον, ἀλλ' ὡς πάλιν πρὸς εὐρεσίαν τοῦ κεντρικοῦ νοήματος. Ἡ περὶ τὸ ποθούμενον καὶ ζητούμενον τοῦτο κέντρον περιστρώφῃ εἶναι πολὺ περισσότερον θρησκευτικῆ τῆς ἐν τῇ ἱστορικῇ καὶ θεολογικῇ ἐννοίᾳ θρησκείας· πᾶσα ἐποψίς ζωῆς, πᾶσα πρόσδεξις ἀποκαλύψεως ἀξιῶν καὶ πᾶσα παροχὴ ἠθικῆς ἀξίας, ἀκόμη δὲ πᾶν βασικὸν ζωικὸν συναίσθημα εἶναι ἀντανάγκαις τοῦ θεοῦ ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ἀπαύγασμα τοῦ εὐρεθέντος θεοῦ εἰς τὸν κόσμον.